

"מגש הכסף" – על השיר ומקומו ביצירת אלתרמן

אקי להב

בשבת, 19/12/2020 השתתפתי בתוכניתו של יצחק נוי, בדיון על השיר: "מגש הכסף" במלאת 73 שנה לפרסומו. להלן כמה השלמות לדברי בתוכנית, שלא התאפשר לי להציגן מקוצר זמן.

את הקלטת התוכנית ניתן לשמוע בקישורית הזאת:

<https://www.kan.org.il/radio/player.aspx?ItemId=183579>

כאשר אני מתייחס במאמר ל"ביקורת", אני מתכוון בעיקר לשני מאמריו של פרופ' אריאל הירשפלד:

"נגד מגש הכסף" (הארץ 14/5/2008)

"חיוכו של אליפלט" (פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 1/6/2001)

לא נקרא את כל השיר. אתמקד רק בנקודות שיש מה להבהיר בהן, כאלה המעוררות סימני שאלה לגיטימיים, ושלעניות דעתי, יש מה לחדש בהן.

מגש הכסף - הזמן השירי

בדברי בתוכנית הדגשתי קודם כל את שתי נקודות המוצא של השיר, על ציר הזמן: מועד הפנייה אל הקורא (בתחילת המלחמה, 19/12/1947) וזמנה של הסיטואציה השירית: בסוף המלחמה. זמנו של "הטקס".

האקספוזיציה "והארץ תשקוט, עין שמיים אודמת..." וכו', היא תיאור של סצינת סיום הקרבות. כמובן, יש בה הדהוד מקראי מסויים. "ותשקוט הארץ ארבעים שנה", וכו'. בזה אינני מחדש דבר.

"הזמן השירי", זמנה של הסיטואציה השירית, הוא בגמר המלחמה. זוהי נקודה חשובה המשפיעה על הבנת הדברים לאחר מכן. זמן כתיבת השיר לעומת זאת הוא בתחילת המלחמה או ליתר דיוק בשבועות הראשונים שלה, כאשר כבר ברור לאלתרמן וגם לציבור כולו, שהיא תהיה עתירת קורבנות. בכך לא הייתי תולה חוש נבואי מיוחד. לדעתי הכרוניקה מלמדת שזה כבר היה ברור לכל.

כדאי לציין גם שהיתה ציפייה ציבורית מאלתרמן שיאמר את דברו. מעמדו בימים ההם (על רקע שמחת עניים, והטור השביעי) כבר היה כזה. הסיטואציה הזכירה את ימי טרום שמחת עניים, בתחילת העשור.

התקרבות רומל בצפון אפריקה, מצדה על הכרמל, החרדה ביישוב וכו'. אלתרמן חש גם בסוף 1947 שמוטלת על שכמו משימה לאומית.

מכאן נגזרת דחיית ביקורות חתרניות, כגון זו של הירשפלד, ולנוחיות הקורא אצטט ממאמרו מספר בליסטראות "מן המובחר".

כותב הירשפלד:

- " אחד השירים המקוממים ביותר במסורת טקסי הזיכרון הישראליים הוא "מגש הכסף" של נתן אלתרמן...."
- " .. 'מגש הכסף' הוא בעיני מן הנפילות הפואטיות הכואבות ביותר שלו. העובדה שהשיר הפך לעמוד התווך של טקסי האבל על החללים במשך שני דורות מלמדת דברים מעניינים ומזורים על שיח השכול הישראלי ואולי גם על היסח-דעת ענק האופף את הטקסים האלה מעוצם האבל..."
- " ... וההאדרה של "הרגע ההיסטורי" לכדי "נס אחד אין שני", כאילו אין הוא נופל ממעמד הר-סיני, היתה נחוצה, כדי לתת לתועפות ההרוגים במלחמה, ולו לרגע, טעם דתי אמיתי של קורבן שפעל את פעולתו...."
- " ... אבל רגע אחרי? כשידוע וברור שהמדינה נוסדה בדרך כל ארץ ושהרוגיה נהרגו כדרך ההרג בבני-אדם, ועוד שנים על שנים אחר כך, לפני נערים ונערות והורים, ואפילו אותם הורים - הורי ההרוגים במלחמת העצמאות - האם מישהו מהם מסכים באמת לציור הדבר הזה כ'נס אחד אין שני'? מה לנס ולחורבן הילדים הזה? האין ב'נס' עלבון צורב למחיר הכבד ששולם במלואו? האם במה שהוקרב כאן יש, ולו שמץ, של יד אלוהים? והאם 'אין אותם חיים הם או אם ירויים' הנערים? הם ירויים...."
- " ... האם אדם חושב וחש בעידן הזה מוכן שגורלו יכונס ויצומצם לכדי תמונה אחת, ואפילו היא נישאה ונשגבת? האם הוא מוכן שינסחו בעדו, כאילו הוא עמד שטוף "דמע-וקסם" ואולי הוא עמד רק שטוף פלצות, או כמעט תמיד - ריק מרוב פלצות?..."
- " ... כאן הניסוח הוא שקר גמור. לא בתוכנו אלא בצביונו כ"יפה". העיצוב האלתרמני נכשל כאן וקורס מול המציאות. הוא אינו מגלם ומביע את תוכנה אלא מורח אותה בכוך כבד...."
- " ... שירו של אלתרמן איבד את המגע עם הנורא, ועם הזמן הפך אביזר של שגרה מאכלת, שהיא מן הכלים היעילים ביותר בידיה של המדינה העיוורת...."

עד כאן ציטוטי המקוטעים ממאמרו של הירשפלד. אני מקווה שהקיטוע לא עשה עוול לכוונותיו וממליץ לקרוא אותו במלואו. יש מה ללמוד ממנו, גם על דרך השלילה. יצויין למען ההגינות שלכאורה הירשפלד תולה את ביקורתו בעיקר בנו הקוראים, ולא במחבר הנערץ. אבל דבריו גולשים במהרה על גדותיהם ומטיחים בליסטראות גם בטקסט של אלתרמן.

אנו אשמים, לכאורה, בכך שהמשכנו לקרוא במגש הכסף גם לאחר שקמה המדינה, אשמים על שרוממנו את "טקס העוועים" הזה, על פי הירשפלד. לדידו של הירשפלד, אחרי 1949, משעשה את שליחותו - היה עלינו לשכוח מהשיר "מגש הכסף". להשאיר אותו בגדר "תמונה אחת מעברנו האפל, המונחת למעצבה באיזה גנוז נעול, פן "תאפל אותנו שגרתה של המדינה

העיוורת" ... כדבריו. השיר "מגש הכסף" הוא סוכן מסוכן של אפקט הרסני זה. כך עולה ממאמרו.

אני חולק על הדברים.

אסביר תחילה מדוע אני חולק ובמה, ומיד לאחר מכן כיצד אני קורא את השיר ואיך לדעתי הוא משתלב בכלל יצירתו של אלתרמן.

נפתח במובן מאליו:

אין זה סביר שאלתרמן יוסיף לתוך משימה כל כך הרת גורל, בשעת חרום לאומית כזאת, מחאות מחתרטיות וביקורת על התנהלות המדינה מול הדור הצעיר שלה (כפי שמצפה אולי הירשפלד). גם אילו היתה לו ביקורת כזאת - לא זה הזמן. הביקורת הטהרנית של הירשפלד דינה להידחות. במיוחד הטענות כנגד פגיעה לכאורית בהורים השכולים. רמזים על כך שאיש "לא שאל אותם", על שכביכול אינם מצטרפים, או ש"מותר להם לסרב" לרעיון מגש הכסף, כי אולי הקורבן איננו ראוי לכך בעיניהם. העיתוי שציינתי הופך טענות מסוג זה למופרכות על הסף. היתה כאן סיטואציה של "על חוד סכין", או של "מה דק התג בין שואה לערב חג" על פי ביטויי של אלתרמן ב"שמחת עניים". על הפרק עמד גורלם של מאות אלפים אם לא מיליונים, לא של יחידים. זה משנה לגמרי את התמונה.

הוסף על כך את העובדה שבעת כתיבת השיר, סוף 1947, גם ההורים, כמו הקורבנות, עדיין נמצאים לפני יום הדין. עדיין "אין אותם חיים הם או אם ירויים" כפי שכתב אלתרמן. עדיין אין פנים ושמות. גיבורי השיר הם סמלים. הם מייצגים דור שלם. לעת ההיא עדיין מוקדם ל"שיר אבל" ומגש הכסף אכן אינו כזה. לצד רבדים ליריים יש בו מרכיב של שירה מעורבת אתית ואפילו שירה מגוייסת.

לדחיית הביקורת על ידי יש סיבה נוספת והיא עצם הגישה האתית התובענית שבטענות הביקורת. בכך בעיקר מצטיין מאמרו של הירשפלד. הוא מוחה, או לפחות מציע מחאה אפשרית על גיוס עיוור של הקורבנות ע"י המדינה. התעלמות מרצונם החופשי. הקרבתם כנגד רצונם. ומטיח כל זאת בשירו של אלתרמן, המאדיר זאת כביכול. שירו של אלתרמן מצדיק את הקורבן, רחמנא ליצלן, כך מתקומם הירשפלד במאמרו, שהופך בכך לפוליטי יותר מאשר מאמר ביקורת או פרשנות ספרותית.

הפוליטיקה שבדבריו מותרת כמובן, אך כאמור, השיר נכתב מראש, הוא צופה פני עתיד ומטרותיו ברורות. בנסיבות אלו על המתקומם כנגדו להציע חלופות. אם רצונו שנקבל את חלקם הפוליטי/ אתי של דבריו ברצינות.

השיר מאשר שצפויים לנו קורבנות רבים, אך גם מנבא או מפלל לנצחון, שיעשה אותם אולי לכדאיים, או לפחות מצביע על סיכוי טוב לכך. ה"אומה תעמוד קרועת לב אך נושמת", הוא כותב. זהו מסר דומה לזה של "שמחת עניים". "אולי פעם לאלף שנה יש למותנו שחר". כתב אלתרמן בשירו "נופלת העיר", "שמחת עניים"

יש להדגיש: הנצחון (בשירו של אלתרמן) יעשה את המחיר לכדאי עבור "האומה", לא עבור יחיד זה או אחר. אלתרמן במודע אינו מתייחס ליחידים. שוב, על פי קוד אתי מסויים, פרטי שלו, כטענה אתית, יכול המבקר לראות בכך אקט לא מוסרי. אפילו פשיסטי אם ירשה לעצמו חרצובות לשון משוחררות. השיר מלמד בעקיפין סנגוריה על הקרבת חיי יחיד למען אומה שלמה. אין להתעלם מהיבט כזה של הדברים. אלתרמן מטיח אותם בקורא בעיניים פקוחות. ביושר. מניח על השולחן קלפים פתוחים. איננו מסתתר תחת יומרה לירית. לכן גם פרסם את השיר ב"הטור השביעי". הפלטפורמה ה"לא-לירית" שלו.

אם בוחנים את האתיקה של הירשפלד, מעמדו של השיר כצופה פני עתיד (ההבנה שהוא כזה) משמעותה היא שמבקר השיר, אילו נדרש להציע חלופה, היה מציע בעצם גישה אתית פציפיסטית.

המבקר פוסל את עצם האפשרות שיש בנמצא קורבן ראוי. לדעתו, טענה מסוג זה היא פסולה א-פרוורית.

נכון שהירשפלד נזהר מהקצנה כזאת. ביקורתו מוטחת יותר בקוראים מאשר באלתרמן עצמו.

"... האם מישוהו מהם מסכים באמת לציור הדבר הזה כ'נס אחד אין שני'? " נוזף בנו הירשפלד.

לא כך אלתרמן, שכבר "בכוכבים בחוץ" קץ בחכמינו: "אין קץ לחוכמה, ואין כסיל לקישוט" כתב לנו בשירו "אל הפילים". והקורא הרגיש חש בסגי נהור.

אנו קוראי הירשפלד, מחזירים אליו את הכדור. מבקשים תשובה. מה צריך היה אלתרמן לכתוב לציבור לעת ההיא?

האם לדעת המבקר השיר הנכון לסיטואציה היה צ"ל "אל תתנו להם רובים"? ההיה על אלתרמן להטיף לציבור להיכנע או להימלט. טענתו המשתמעת של הירשפלד היא, אם כן, שאין ערך בעולמנו שראוי למות למענו.

אין לומר שזאת טענה פסולה בהכרח. אך ברור שאלתרמן חולק עליה בשירו ואתו רוב גורף של תושבי מדינת ישראל, לרבות המבקרים עצמם, שאם לא כן כבר היו מחזירים את המתנה שקיבלנו על אותו מגש כסף. עוזבים את המדינה. הרי לטענתם היא מתנה פסולה. הושגה בדרכים לא כשרות. מוכתמת בדם נקיים.

אלתרמן לעומתם מציג טענה הפוכה. ועושה זאת לא לאחר מעשה, אלא ביושר ומראש. בעיניים פקוחות. הוא מציג לציבור את המחיר מראש ומראה לו את הדרך. זאת, בדומה למסר שהניח בסיומו של שירו "מסביב למדורה" במלאת 7 שנים לייסוד הפלמ"ח. "למולכם האומה על סיפו של הדרור, משתחוה ובוכה, הבינוה". הרגש הראוי המתואר בשיר הוא רגש של תודה והכרה, וגם התפעלות. על תודה והכרה אין לחלוק שהציבור כולו שותף להם. יתכן שגם המבקר כך. על ההתפעלות יש מחלוקת בעליל. האם ההקרבה של נערי דור תש"ח, היא מעשה ערכי ראוי? דומה שקצפו של המבקר יוצא בעיקר על כך. על טענה משתמעת זאת, של אלתרמן.

האם מותר "לאומה" להקריב במודע ולו קורבן אחד על מזבח ערך הקוממיות? על כך חולק לכאורה המבקר.

תשובתו של אלתרמן היא: כן! אך זהו "חוב אשר לא יִנָּשֶׂה" (אם לאמץ את הביטוי בו השתמש ביובלו של שלונסקי). זהו אחד המסרים החזקים של "מגש הכסף". אלתרמן מבטא אותו גם במקומות רבים אחרים בשירתו. זהו החלק הלירי שבה.

דוגמא מובהקת ניתן למצוא בשירו: "האיש החי".

".. ואתה אל תאמר יסודי מעפר... יסודך מהזר שנפל תחתיך" כותב שם אלתרמן ומכוון אל כולנו ב"אתה" שלו. דומה שחוב זה לא נתן לו מנוח מעולם.

יש כאן זריקה מורלית, אם כן, אותה העניק אלתרמן לציבור של 1948. זריקה שהיא כאמור מן העיקר, שלשמו נכתב השיר. חלקו המגוייס. מעבר לכך, הוא הצליח מעל המשוער גם לאחד את העם סביב האירוע לאורך שנים. דאג גם להכרת התודה, ולהתפעלות. ככתוב: "השאר יסופר בתולדות ישראל". על כך בעיקר מוחה הירשפלד ובלשון חריפה, כנגד הקוראים את השיר בטקסי יום הזיכרון. את החשיבות המורלית אפשר עוד להבין, על פי הירשפלד, אבל ההשגבה לאורך שנים – מקוממת אותו. אומנם העובדה שבאותה נשימה הוא דואג גם לרגשותיה של משפחת השכול מעיבה על האתיקה שלו, אבל היא לגיטימית.

המציאות לעו"ז מלמדת אחרת. השיר "מגש הכסף" תרם לחיבוק גורף של משפחת השכול. על כך יעידו טקסי יום הזיכרון שהשיר היה לחלק קבוע מהם. הרושם הוא ש"האומה" עומדת "שטופת דמע וקסם" מאז ועד היום. אפילו הזעם כלפי ציבורים ש"אינם עומדים" באותה דקת דומיה, מעיד על כך. זאת, בלי לקבוע עמדה בעניין.

האם יש בשיר תרומה חיובית לשכול של ההורים? אולי שלילית? בהינתן שאדם שילם את המחיר היקר ביותר, האם העובדה שנפל למען ערך "חשוב", שהציבור כולו מעריך זאת ומודה לו על כך, נותנת לבני משפחתו איזושהי נחמה? האם שיר ביקורתי פציפיסטי היה מסייע להם יותר? אולי מנחם אותם? מפצה על משהו?

בעניין זה מציג הירשפלד במאמרו טענות מגוייסות לא פחות מהשיר עצמו. אולי אף יותר. המבקר מצפה מהשיר שיחנך את קוראיו. אם הם חשים "קסם", אם הם רואים את הדור כ"נוטף טללי נעורים עבריים", אם הם מתפעלים מנכונותו להקרבה, הוא מטיח בהם טענת "זיוף" או גרוע מזה: התמכרות לזיוף שבשיר. על המשורר להוקיע תחושות אלה, לפי טענת המבקר, ולא לתת להן ביטוי תמים בשירו. מה ערכה של טענה כזאת אם היא מוטחת במישור הלירי? האם יש לה מקום? האם תחושת האבל חסרה בשיר? יתכן שכן. אבל התשובה לכך היא החלק המגוייס שבו. עיתויו, סיווגו ככזה, ע"י המשורר עצמו. מבחינה זאת אין מקום להשוואתו עם "ראי אדמה" של טשרניחובסקי.

נאמר שוב - אלתרמן צופה פני עתיד בשירו. בנוסף לשלוש הנקודות בפתיחה, מעיד על כך כאלף עדים זמן העתיד של מרבית הפעלים בשיר. תשקוט, תעמעם, תעמוד, תיכון, תקום, וכו'. השיר "מגש הכסף" צופה שתהיה מלחמה קשה, עתירת קורבנות, אך היא תסתיים בנצחון. זאת, ללא ספק התמונה שהוא מצייר בתחילת 1948. ויותר מאשר הוא צופה נצחון הוא מבקש לשכנע בכך את קוראיו. בכך הוא הופך את השיר לנשק במלחמה. לנשק מורלי. שירה מגוייסת.

"ראי אדמה" של טשרניחובסקי

הירשפלד מציג את שירו של טשרניחובסקי כ"משהו אחר", דוגמא הולמת ל"שיר-אבל".

אין מחלוקת על יופיו של "ראי אדמה", אבל "פרוץ קרבנם בסוד מנת, פֶּרַח חַיִּינוּ בְּהוֹד" ? ספק אם בסופו של חשבון עמדתו כלפי השכול שונה מאד מזו של אלתרמן:

" נֶאֱמַר תִּכְסֶּי עַל כָּל אֱלֹהִים. יַעַל הַצְּמַח בְּעֵתוֹ!
מֵאֲהָ שְׁעָרִים הוֹד נָכַח, קִדְּשׁ לְעַם מְכוֹרְתוֹ!
בְּרוּץ קָרְבָּנָם בְּסוֹד מְנָת, פֶּרַח חַיִּינוּ בְּהוֹד...
רְאֵי, אֲדָמָה, כִּי הָיִינוּ בְּזָבְזִים עַד מְאֹד!

מהו באמת "לקבל את הנס האחד אין שני"?

פראזה זאת ספוגה לכאורה חרדת קודש, ואחדות העם. היא מאדירה את חשיבות המערכה והנצחון בה, אך יש בה תכנים נוספים. סמויים מן העין. נעמוד על שניים מהם על פי סדר החשיבות.

(א) אירוע אסכטולוגי

העיקר ב"הנס האחד אין שני" של אלתרמן הוא האדרת האירוע מעל נס אחר מכל סוג שהוא. שהרי עם ישראל מלומד בנסים. מהדהדת כאן האדרת האירוע על ציר הזמן. בכל אלפי שנותיו המדממות של העם היהודי אין דומה לאירוע שאלתרמן צופה כאן. גם בכך ובעיקר בכך "אין שני לו". גם לרעיון זה נתן אלתרמן ביטוי מאוחר יותר, בעיקר בשירי עיר היונה. יש סימנים לכך שהוא ראה במלחמת הקוממיות אירוע אסכטולוגי כמעט. כזה שההיסטוריה של עם ישראל ואולי של העולם כולו, כוונה לקראתו. או לפחות הרהר בכך.

(ב) "מגש הכסף" בתבנית של "כאן יוגד" מול "אך"¹

יתכן גם שאלתרמן מכוון כאן לנס של הכרזת המדינה הפורמלית. זה העתיד להגיע תוך מספר חודשים. ובכפל משמעות גם לדגל המדינה הפורמלי. יתכן גם שהעריך כי הטקס יתרחש רק בגמר המלחמה. אם כן - טעה בכך. הטקס התרחש במאי 48 ואילו עיקרם של מהלכי המלחמה התרחשו אחריו.

אם זאת היתה כוונתו, הפראזה שלנו ("הנס האחד אין שני") עומדת להיסתר במהלך השיר. זהו מבנה רווח ברטוריקה האלתרמנית. הן הלירית והן הפובליציסטית.

¹ עוד על תכונותיה של תבנית זאת ראו במאמרי: "חוקת המשחק מול חוקת החרום" <http://www.alterman.org.il/LinkClick.aspx?fileticket=AaxWoyzJjpg%3d&tabid=65&mid=455>

חלקו הראשון של שיר אלטרמני מסוג זה מתאר תמונת מצב, קונבנציה מסויימת, לכאורית. ואילו המשכו, חלקו השני, מביא את סתירתה. סתירה שהיא הרעיון המרכזי בשיר. ה"איפכא מסתברא". המילה המציינת את המעבר על פי רוב היא "אך" או "אבל". אך אלטרמן נוקט גם צירופים אחרים.

בדוגמא שלנו:

בחלק הראשון, הקונבנציונלי, הלכאורי, האומה מתכוננת לקבלת נס, שהוא "אחד אין שני" רק לכאורה. משתמעת כאן גם התלהמות מסויימת. היפרבולה וגם שמץ סגי נהור. "אחד אין שני!!!".

החלק השני פותח במלים: "אז מנגד". זהו ה"אך". האופרטור מהפך הטיעון. "אז מנגד" יוצא הסמל, ה"נערה ונער", והופך את הטקס המתוכנן על פניו. התיבה "נגד" מקבלת כאן מובן נוסף על ה"מול" הקונבנציונלי.

"אז מנגד" במובן של "אז ממול", אבל גם במובן של "אז, לעומת זאת". כסתירתו המפתיעה של ה"טקס" המתוכנן. בקריאה כזאת אומר אלטרמן: חשבנו על נס ואפילו "נס אחד אין שני" כך הטעמנו, אך מתברר שטעינו. יש ויש שני לו. ומיד נציג אותו.

קריאה כזאת גם יוצקת תוכן מפתיע בקריאה: "מי אתם?" של האומה. היא מטעימה את ההפתעה שלה. את היפוך היוצרות.

קריאה כזאת גם מחייבת אולי הטעמה קלה של הקורא על התיבה: "אנחנו". בתוך: "אנחנו מגש הכסף". היינו: "א נ ח ב נ מגש הכסף". אנחנו ולא איזה "נס אחד אין שני".

מיהם ה"נערה ונער"?

האם סמל ה"נערה ונער" מייצג רק את הארגונים הצבאיים שלפני הקמת המדינה? ספק רב. כמובן שמדובר גם בהם, ואולי בעיקר בהם, אבל דומה שיש נסיון להפוך את הסמל לכללי יותר. גישה כזאת ניתנת לזהות אצל אלטרמן באופן קבוע, החל מנתן אלבוז, ועד "רועי הרוח" (ש"בנופלם על אדמת החומר, הם יודעים בעד מה ומי"). כך במקצת גם כאן. יש רמזים כאלה בשיר אך הם פחות מובהקים.

מדוע "בנתיב יעלו הם הלוך והחרש"?

אלטרמן רומז כאן אולי לערך השתיקה והצניעות של דור הפלמח. הוא חוזר על כך שוב ושוב. ראו את ה"רעות וקורבן לאין אומר" משירו "מסביב למדורה". ואת ה"בְּכָלִי אומר שכמי נטיתי" מ"חצרו של קיבוץ", ואחרים. עוד על שתיקה רועמת זו, ראו בהמשך.

מהו "אין אות אם חיים הם או אם ירויים" ?

זהו משפט דרמטי, חידתי ומורכב, שהוא רב תכליתי. נעמוד על כמה מן הפונקציות שהוא ממלא בשיר.

א. הוא מעצים את הצפייה פני עתיד של השיר, את סימן השאלה הדרמטי המרחף על הסמל בשלב מקדמי זה (פתיחת המלחמה). מדובר על סיכוי מול סיכון. מצב אופייני לכל קבלת החלטה על מלחמה. הדור כולו יוצא למלחמה ורק חלק ממנו ייפול. זהו המצב בעת כתיבת השיר.

ב. יתכן אפילו שנרמז כאן סייג להקרבה. היא נעשית כאשר יש גם סיכוי להישאר בחיים. אין מדובר בהתאבדות.

ג. המשפט פורש את מוטת כנפי הסמל על דור תש"ח כולו. על עצם הנכונות למסור את החיים. מה כלת הטקס היא "אומה" שלמה, החלק השני של הסמל - "מגש הכסף" - הם כל הדור ההולך עתה למלחמה. חיים ומתים.

ד. מוטיב נוסף מחלחל במלים אלה, והוא "המת-חיי" המוכר לקורא בעיקר מ"שמחת עניים" אך הוא מלווה את אלתרמן לכל אורך יצירתו. בשורה זאת שואף השיר להפוך את הצמד למיתוס. להנכיח אותו בחיי האומה לתמיד. בדיעבד אלתרמן הצליח בכך בגדול. גיבורי תש"ח ומשפחת השכול חיים איתנו יומיום, ולבטח אחת לשנה ביום הזכרון. זוהי מורשת המת לחי על פי אלתרמן. לשיר זה יש תרומה גדולה לכך. וברור שזוהי גם מטרתו המוצהרת, המשנית, של אלתרמן. המטרה הראשית היא הזריקה המורלית, כאמור.

ספרו של אלתרמן "שמחת עניים" כולו ספוג במסר הזה. בנוכחותם של המתים בעולמם של החיים. הדוגמאות לכך רבות, הרי שלוש מובהקות:

- "נפלאים, נפלאים הם חיינו המלאים מחשבות של מתים", "החולד", שמחת עניים

- "עד קץ נוצצו אישוניו החיים", או: "כי האב לא ימות. כי הוא אב לאין קץ", קץ האב, שם

מדוע האומה היא "שטופת דמע וקסם" ?

דמע – לאות אבל. ואילו קסם, כנראה מהמראה המלבב של "טללי הנעורים העבריים". כך על פי הפשט, אך הרואים בקסם גם שמץ של התפעלות, היקסמות מההקרבה, מהוד הגבורה, גאוה, אינם טועים לגמרי לדעתי. יש כאן שריד, או הד, לאסתטיקה הכוכבים בחוצית של אלתרמן. גם האקספוזיציה של הבית הפותח יש בה משהו מזה. נשוב לנקודה חשובה זאת בהמשך.

על כך מן הסתם, על ה"קסם", יוצא עיקר הקצף של הירשפלד. הסברתי את כפל השיקולים של אלתרמן הנובעים בעיקר מהעיתוי, מתפקידו של "מגש הכסף" כשיר מגוייס.

כוונתי להיותו של השיר נשק מורלי, וגם להיעדר חלופה טובה יותר לאחר מעשה (שיר פציפיסטי לא היה עושה את העבודה, וגם לא היה מסייע למשפחת השכול). המציעים את הברירה של בריחה מהמערכה ב 1948, צריכים לומר זאת בפה מלא. להניח את הצעתם על השולחן.

ההיסטוריה כבר קבעה שאלתרמן צדק משתי הבחינות. ההורים השכולים אמרו את דברם. אך כמובן בכך יש הכללה, שלא הייתי רוצה לעשות אותה. אשאר זאת לקורא.

מהו "השאר יסופר בתולדות ישראל"

ברור שיש כאן הדהוד מקראי, על כך כבר עמדו רבים וצדקו לדעתי. אך אני מוצא כאן דבר מה נוסף. עוד חיזוק אחרון של "העיתוי" מפתחת השיר. זמן עתיד של "יסופר" הוא מעין הטעמה שאנו צופים פני עתיד. נפילת ה"נערה ונער" לרגלי האומה, והצהרת ההקרבה שלהם היא כלפי העתיד. הכל עדיין לא קרה. עדיין "אין אות אה חיים הם או אה ירויים".

נוסף נוסף של הביטוי הוא של גדולת הימים. אנחנו בשעה היסטורית. עוד "יסופר" על כך.

"אליפלט" ו"מגש הכסף" - לצד המחתרת של השיר "מגש הכסף"

נעמיק עוד קצת. אתיחס כאן לקשר בין שני השירים, והשתלבותם העמוקה בשירת אלתרמן בכלל. אזכיר שוב שאני מתיחס כאן למאמריו של פרופ' אריאל הירשפלד וביקורתו על שני שיריו אלה של אלתרמן.

את הביקורת על היחס של האומה לצעיריה, עליה מדווח הירשפלד – אני מתקשה למצוא בשירים. נסיונות למצוא שם טיעון כזה נראים לי מאולצים. אולי גם רידוד של שני השירים.

כך בודאי בשיר "אליפלט". מצד שני אלתרמן בלי איפכא מסתברא, אינו יכול.

הנכון לדעתי הוא כך.

בבסיס נמצאת השקפה אסתטית טהורה, אלתרמן עיצב אותה בכוכבים בחוץ על יסודות איתנים. לרבות נימה יסודית של התנצלות על גישה זו, המוצגת כמעין "שליחות", "איני יכול אחרת", של המשורר. הרי חופן דוגמאות מתוך השפע העצום:

- "לו סלח נא גם למלאכת השירים ורצינה, כצחוק אחד פשוט אשר צחקתי כאן", ...אגרת

- "לו סלחי לי על קור החרוז הצלול/ על עלבון אהבה כה פשוטה ואכזרת/ שהלבשתי לה כתונת משחק וצלצול", השיר הזר,

- "הפיכות סופותיך יפו ונושנו", הרוח עם כל אחיותיה

- "עוד מעט ואבכה כמו אבן", שם.

בסיס כוכבים בחוץ זה, כולל גם עמדה סוליפיסטית, קרטזיאנית ואקזיסטנציאליסטית עמוקה לגבי הוויית הקיום האנושי.

כוכבים בחוץ הוא תאור מצבו של האדם/ האמן, המוצג כמעין "יד שלוחה לגעת" שהיא לעולם "ריקה", כלומר לעולם לא תוכל באמת לגעת במהותו של העולם או מהותו של הקיום. או בטרנסצנדנטי המקיף אותו. אך לעולם גם לא תוותר על הנסיון לגעת. "אני היד אשר הושטה אל לילכך", אגרת. או: "את מגעי זכרי נא", שם. זהו הרובד העמוק ביותר בשירה זאת. הרובד הקיומי. המטאפיסי, הפילוסופי.

ברובד אחר, הארספואטי, היד הריקה מתארת גם את מצבו של האמן, המנסה כל חייו לגעת במודל שלו, שיכול להיות רעיון מסויים, או אפילו נוף או עצם קונקרטי. האמן יכול רק להתקרב עוד ועוד. לעולם לא לגעת בו ממש. "ידיך ריקות ועירך רחוקה" הוא מהרהר באוזניו. אלו שתי תבניות עומק שנוכחות במעמקי הליריקה האלתרמנית תמיד. ולעתים מבלבלות את הפרשנים, המתקשים להחליט על מה הוא כותב. תשובתי: תמיד על שניהם. רק הדגשים משתנים. ישנם רבדים נוספים, אך אלה הבולטים ויספיקו לענייננו.

מהי ההצדקה של אלתרמן לריבוי רבדים זה? לדרך שבה השיר שלו מטיל יותר מצל תמטי אחד במקביל? המענה על כך חורג מתחום דיונו. אבל מאפיין זה של שירתו הלירית הוא עובדה.

את הבסיס הזה, את הרובד התמטי העמוק, האסתטי הטהור, הדובר האלתרמני לעולם אינו שוכח. גם כאשר הוא מתרחק ממנו הוא חוזר אליו בכל פעם מחדש, אפילו בספר הסיום: "חגיגת קיץ".

שכן באמצע, בין "כוכבים בחוץ" (1938) ל"חגיגת קיץ" (1965) עושה המשורר מספר נסיונות של התרחקות ממנו. בנסיונות אלה הוא "שוכח" לרגע את נקודת המוצא הסוליפיסטית. האקזיסטנציאליסטית.

שוכח שאין בעצם "אחרים". שהוא בודד לגמרי בעולם. שכל ה"אחרים" אינם אלא "עוללי התודעה שלו עצמו" (על פי פגישה לאין קץ), מצג מפואר של תודעה נערצת, נחקרת ולעולם בלתי מפוענחת. והוא מתמסר להווייה האנושית, ההומו-ספיינסית, ה"רגולרית", כאילו היא אמיתית. כאילו איננה תלוית-תודעתו.

מכאן ההכרזה שלו: "לא הכל הבלים והבל" בשמחת עניים. יצירה זו היא הגיחה הראשונה הבוטה שלו בכיוון כזה. נסיון הרואי להעמדת האתיקה במרכז.

אלא שאם קוראים את "לא הכל הבלים והבל" ברוח הנכונה, אפשר גם כאן לשמוע את סימן השאלה העמוק, הכוכבים בחוץ. הקריאה "לא הכל הבלים והבל" נתפסת כמו מעין "שריקה בחושך". נסיון לשכנוע עצמי. מכאן החזרה על ההצהרה הזאת שוב ושוב, שהיא מעין מענה לקהלת. הרי גם הוא חוזר על המנטרה: "הבל הבלים, אמר הקהלת, הבל הבלים, הכל הבל".

"שמחת עניים" כולה היא תחת המטריה התמטית הזאת. היא מוטלת בספק. למרות סימני הקריאה שהשפיעו על דורות של קוראים. זאת, בדיוק כפי ש"אלוהי ציווני" "לשאת לעוללי התודעה... מעוניי הרב שקדים וצימוקים"

מבחינה זאת השיר "מגש הכסף" הוא עוד מנת צימוקים ושקדים אלתרמנית, המוגשת לכולנו – עוללי תודעת אלתרמן.

מכאן גם תיאורו של הומו ספיינס כחבורת "רועי רוח". כולנו "חסרי דעת חמודים" בעיני אלתרמן. הוא אוהב אותנו ומאמין בנו ("אל תביט בהם את, בלי אומן" הוא אומר לעצמו ולקורא), אבל בעומק לבו יודע שאנחנו שוטים. "רועי-רוח", "רודפי הבלים". ומי לנו "שוטה" כמו מי שמקריב את החיים על מזבחו של ערך אתי מסויים.

שוטה, לפי כל הגיון רציונלי, אבל "יפה". ראוי לאהבתנו. להערצתנו, להוקרתנו. הרי הוא מעניק לנו את מתנת החיים. ו - - - בעצם לשם מה? מבליח מדי פעם סימן השאלה האקזיסטנציאליסטי מתחתיות המבנה התמטי המרובד של השיר. ונענה שוב: "לא הכל הבלים והבל!".

זוהי האסתטיקה של אלתרמן. היא מנצחת כל אתיקה, אבל הנצחון הוא מריר. על תנאי. סימן השאלה נשאר תמיד בתוקף. היד המושטת נותרת ריקה. אם תרצו: "אבסורד הקיום" בגרסת אלתרמן.

על ציר ההתרחקות של אלתרמן מהאסתטיקה הטהורה של כוכבים בחוץ, מגש הכסף הוא אולי השיא או לפחות אחד השיאים. אלתרמן נוגע כאן בערך הכי מקודש בעיניו, הכי קונטרוברסלי מבחינה אקזיסטנציאליסטית. הקרבת החיים למען ערך נשגב מהם. לכן האסתטיקה נדחקת יותר ויותר עמוק. הוא עצמו מזדעזע ממחשבה כזאת. גם השיר אליפלט הוא כזה. דמותו של אליפלט היא מעין אחות של דמות ה"נערה ונער" ממגש הכסף. רק היסוד של "רעות הרוח" או "התום" מוטעם בו יותר. מה שרק נרמז במגש הכסף (בשתיקה, ובנפילה לרגלי האומה) מופיע כמוטיב עיקרי באליפלט. חלפו כבר למעלה מעשר שנים. אלתרמן כבר יכול להרשות לעצמו לכתוב שיר אבל אמיתי, ש"איננו מגוייס". גם הציבור התבגר. מתי אם לא עכשיו הזמן לגלות לנו את אליפליטיותם של ה"נערה ונער" ממגש הכסף? להזכיר למי ששכח?

לכן גם בטעות יסודה של הטענה כאילו אליפלט הוא אנטיטזה לגיבורי תש"ח יפי הבלורית והתואר. להיפך. אלתרמן רק מוציא לאור מאפיין מסויים שלהם. מאפיין שהשירים "מטעם" נגעו בו, אך אולי הצניעו. אולי בגלל "צוק העתים". השיר "אליפלט" הוא זה שהינו לכאורה אנטיטזה לשירה מסוג מסויים ולא הגיבור "אליפלט" לגיבורי תש"ח עצמם. אך גם זה רק לכאורה. הכל נמצא כבר ב"מגש הכסף". ה"הלוך והחרש" וה"דום השניים יגשו" מ"מגש הכסף", מהדהדים את שתיקתו המוזרה של אליפלט, ואת ה"בלבול" והחיוך המוזר שלו, למשל כאשר "לוקחים מידיו צעצוע". או כאשר "חזר מהומם ופצוע" ממשימת הקרבה "חסרת הגיון", על גבול ההתאבדות, לכאורה. אך אם נבחן אותה היטב, משימה זאת דומה מאד למשימתם של ה"נערה ונער" ממגש הכסף. סיפור הגבורה של אליפלט לקוח ישירות מההווי של מלחמת 1948.

בקריאות מסוימות נדמה שאליפלט הוא "תיקון" קל של מגש הכסף. מעין fine tuning תמטי. אולי על רקע הפיכתו של "מגש הכסף" למיתוס לאומי, אלתרמן חש דיסוננס מסויים. יתכן שאליפלט הוא נסיון שלו להבליט קצת את הצד של "רעות הרוח" שבגיבור. לחזק קצת את "היחיד" על חשבון "היחד". להזכיר שמדובר במגש הכסף בצמד של "רועי רוח". כמו הפצוע בשיר ו' מהשירים על רעות הרוח. להטעים שה"נערה ונער" ממגש הכסף "בנופלים על אדמת החומר - - יודעים בעד מה ומי". יתכן, אבל גם השיר אליפלט הוא בסופו של דבר מעין "שריקה בחושך" אלתרמנית כמו "לא הכל הבלים והבל". האסתטיקה וסימן השאלה הכוכבים בחוציים גוברים בסופו של דבר על הכל. מנחת "השקדים והצימוקים" של אלתרמן קוראת לנו "לזכור לא רק לרע, ימי רעה" (ליל חנייה, עיר היונה).

כותב הירשפלד:

"אליפלט" אינו שיר על תמהוני אחד, אלא על החייל הישראלי פֶתֶם גמור שהכלל מנצל את תומו. הוא שיר המערער על אתוס הגבורה הישראלי ומאיר אותו באור מר ומזעזע. מה שעובר בחרוז "צעצוע - פצוע" הוא פלצות. ואין מאמר או נאום המסוגלים לאחוז כך דבר והיפוכו, צער וזעם, עלבון אינאוניס ואירוניה, של הורים, אחים, נשים וילדים."

סוף ציטוט.

על כך אני אומר: הירשפלד לא לגמרי טועה. בצדק הוא חש שם רובד תמטי מחתרתי.

לא כן לגבי התקבולת: "פצוע- צעצוע". שאינני בטוח מי אחראי לה: אלתרמן או הירשפלד בלבד. אומנם אני מסכים שאלתרמן אינו נרתע מִפְלָצוֹת כאשר ההקשר מחייב זאת. להיפך, הוא רואה חובה לעצמו להתבונן מדי פעם ביצורי תודעה ובעיקר תת-תודעה מסוג זה. לחשוף אותם עבור הקורא. אפילו להתפעל מייפיים הפראי, הקדמון. לכן התואר "אור מר ומזעזע" של הירשפלד חסר את העיקר: היופי! הוא לוקה ב"ביקורת מגוייסת".

כך בדרך כלל, ביצירות ליריות מובהקות, כגון: כוכבים בחוץ (למשל ב"אל הפילים"), או בשירים כגון: "ניגון עתיק" (עיר היונה) או "האסופי" (שם) ורבים אחרים.

כאן, בשיר אליפלט, אין לדעתי מקום לפרשנות כזאת, ואסביר מיד מדוע.

ציינתי שהירשפלד זיהה נכון איזו נימה מחתרתית, אבל לקח אותה לכיוון לא נכון, אל סמטא ללא מוצא. אליפלט איננו מהפך אלתרמני מהתמטיקה של מגש הכסף. אמנם ברור שאליפלט של אלתרמן איננו יחיד שהוא "תם", הוא בהחלט גיבור סינקדוכי, המייצג את החייל העברי בכלל. עד כאן הירשפלד צודק, אלא שאין בשיר אג'נדה אתית מחתרתית כפי שהוא מצייר אותה. אלתרמן רק מתאר דברים כהווייתם. אין מדובר במחאה על "תם גמור שהכלל מנצל את תומו". זהו רידוד של השיר. בדומה לנזיפת הירשפלד ב"מגש הכסף". נימה זאת שהשיר מבטא, האהבה ל"תם" ל"רועה הרוח", היא בת הלווייה הקבועה של סימן השאלה האלתרמני על טיבו של עולמנו, על האבסורד של הקיום האנושי. מה שמאשר זאת היא ההתפעלות האסתטית של המשורר מהמראה. אליפלט הוא "יפה", בדומה ל"נערה ונער", ובדומה לפצוע רועה הרוח משיר ו' ובדומה לשאר גיבורי אלתרמן. אליפלט הוא "יפה". הוא מהלך קסם על כל רואיו. אפילו המלאכים "במרום" נשבים בקסמיו. "במרום לנו יש ממך נחת" אומר המלאך גבריאאל. זהו תפקידה האמיתי של המוסיקה המלווה אותו בכל אשר יפנה. "מסביב ככינור וחליל. מנגינה מאירה, מצלצלת" כותב אלתרמן.

גם ה"נערה ונער" ממגש הכסף הם "יפים" (לכך רומזת השורה הקסומה: "נוטפים טללי נעורים עבריים"). גם הם מהלכים "קסם" על כל רואיהם (ככתוב: "שטופת דמע וקסם"). הייתי מחבר את ה"נערה ונער" כמו גם את הגיבור אליפלט, דוקא לשיר ו' מתוך השירים על רעות הרוח. אולי גם עם המושג האלתרמני הכללי של "רועי הרוח" (גם הם גיבורים "יפים", ככתוב בשיר ג' שם: "מה נאים הם אנשי הצבא") – "רעות הרוח" במובן הרחב שלה. ובמיוחד בשירי עיר היונה ("בנופלים על אדמת החומר, הם יודעים בעד מה ומי" אומר אלתרמן על "רועי הרוח" בשיר י', המסיים). כך גם למשל בליל חנייה, שהוא: "ליל שמוֹסֶף את כישופה של רעות-רוח בבניינה של ממלכה". וכל שאר גיבורי עיר היונה

והטור השביעי. "היפים ורועי הרוח". המקריבים את היקר מכל תמורת ערכים הנתונים בסימן שאלה נצחי. המאמינים, אף על פי כן, שהם יודעים בעד מה ומי.

נסיגת אלטרמן מן האתי בחזרה אל האסתטי, עוברת כחוט השני גם בשירתו האתית הגדולה. ניתן לאתרה אפילו ב"שמחת עניים", למשל בפראזות כגון: "יפה בתי בסכיניה" / כמו מנורה בזיו קניה/ וכמו כלה באהבה. / כי פיארונה לפי חרב, / בפחד יום ופחד ערב, / כמו לגיל וראווה. (שיר של אור)

או: "האירו את עירך/ יפיו וטירופו של הברק" (הברק)

או: "ואמרת מה יפה את שמחת עניים" (המשתה)

או: "תאריך המנורה/ ושפתיו/ את חניך הנורא/ כאביב/ את חניך הקרב/ והולך/ משוסע וחרב" (שיר מחול)

כך הדבר גם בשיר "מגש הכסף", שהכל בו מאד עדין אבל בעין בוחנת אפשר לזהות את המוטיב.

על חלקו של השיר "ליל חנייה"² ב"מגש הכסף".

את השיר "ליל חנייה" כתב אלטרמן זמן לא רב אחרי סיום מלחמת 1948.

וכך הוא כותב בו על חלקה של השירה באירועי הזמן.

המילה "בו" מכוונת ל"ליל החנייה" ערב קרב, שבו המשורר נזכר ומהרהר זמן מה לאחר שוך הקרבות.

בו מליצת סיסמות הזמן, אשר לא פָּרַק-

שירה בן יעסוק. תלילה לו --,

ורק הנמר הנפוז, שלא דבר-עךך

ולא שכית-תמדה הוא, ישאן במלא

צונחת צבועיו התריפים על תלילו.

על אהבה הוא מדבר (בה הוא פותח)

ועל חובה וקרב ועל, הפל בפל.

אין הוא אומר את זאת בכל דקיוטיה

שֶׁל הַשִּׁירָה, אֶבֶל אוֹמֵר בְּקוֹל גָּדוֹל
בְּלִי מֶרֶךְ לֵב וּבְלִי חֶשֶׁשׁ מִפְּנֵי הַזּוֹל.

לֵיל חֲנֻנָּה. לֵיל זְמַר, לֵיל שְׁחֻקִים רְקוּעַ,
לֵיל רֵב מְלֹאכּוֹת חוֹפְזוֹת, לֵיל אֵד מִן הַדְּנָדִים.
לֵיל שְׁמוֹסֶף אֶת כְּשׁוֹפָה שֶׁל רְעוּת רוּחַ
בְּבִנְיָנָה שֶׁל מְמַלְכָּה, לֵיל נְדוּדִים
נֶצֶב פְּרוּשׁ עַל הַיְחִיד וְהַגְּדוּדִים.

אלתרמן מבדיל כאן בין הליריקה הזכה שלו, היינו: יצירות כמו: "כוכבים בחוץ". לבין שירה מגוייסת או שירת עת ועיתון, שהרבה לכתוב. אותה הוא מתאר כ "לא דבר ערך ולא שכיית חמדה הוא" הוא מתייחס כאן למלים מסויימות וטעונויות, כגון "אהבה", "חובה" או "קרב" או "עול". מלים שנושאות מטען אתי ומעצם טיבן מתחדדות בזמנים של חרום.

הקורא נזכר אולי במאמרו של אלתרמן: "בסוד המרכאות הכפולות" או בשירו: "ליל תמורה", פרק ה', בו התמודד עמוקות עם השאלה כיצד לכתוב מלים כאלה ולשלבן בשירה לירית, כאשר היא נכתבת בשפה העברית ובסיטואציה היסטורית שבה השפה נולדת מחדש. בלשונו: להוציא אותן מהמרכאות הכפולות. אלתרמן ראה בכך אתגר כמעט לאומי, וייעד את עצמו לכיבושו. לא ברור האם בדיוק (אם בכלל) לכך הוא מתכוון במלים אלו של ליל חנייה. הסוגיה חורגת מדיוננו זה.

בכל מקרה, אלתרמן מאשר את קיומה של סוגה עממית יותר של שירה, ואת חשיבותה לעת כזאת. היא עושה את שלה.

האם "מגש הכסף" הוא שיר כזה? האם חל עליו דינו של "הזמר הנפוץ" על פי אלתרמן? לא בטוח. ראינו שיש ויש בו דקויות ליריות שאינן מתגלות בקריאה ראשונה. אבל לא יכול להיות ספק שהמלים: "אומר בקול גדול, בלי מורך לב ובלי חשש מפני הזול" מתאימות לו. וכי הוא בהחלט "מוסר את כישופה של רעות-רוח בבניינה של ממלכה".

כאן תמו דברינו על מגש הכסף, לשנת 2020. תמו אך לא נשלמו.